

Maria Bosacka

Czasopisma drugiego obiegu w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu

Bibliotheca Nostra : śląski kwartalnik naukowy nr 2, 64-76

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARIA BOSACKA
*Biblioteka Instytutu Pedagogiki
Uniwersytetu Wrocławskiego*

CZASOPISMA DRUGIEGO OBIEGU W ZBIORACH BIBLIOTEKI UNIWERSYTECKIEJ WE WROCŁAWIU

Określenie „czasopisma drugiego obiegu” oznacza prasę wydawaną bez zgody Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w odróżnieniu od pierwszego obiegu, do którego należały wydawnictwa koncesjonowane przez władze PRL. W użyciu znajdują się także terminy: bibuła, prasa podziemna, wydawnictwa niezależne, nieocenzurowane, bezdebitowe¹. Drugi obieg był fundamentem zjawiska kultury niezależnej i unikalnym fenomenem w dziejach nie tylko Polski, ale i Europy². Identyfikuje się go z działalnością opozycji politycznej, nie brakowało jednak także innych publikacji wydawanych bez zgody cenzury (wydawnictwa religijne, pisma duszpasterstw akademickich, Klubów Inteligencji Katolickiej, czy różnych subkultur), które niekiedy zwane są trzecim lub czwartym obiegiem [Rudka, 2001, s. 9]. Uściślenie terminu drugi obieg nie jest łatwe. Temat ten podejmowany był przez wielu badaczy (m.in. Witolda Beresia, Jacka Bocheńskiego, Stanisława Siekierskiego, Beatę Dorosz). Stanisław Siekierski w książce *Drugi obieg. Uwagi o przyczynach powstania i społecznych funkcjach* [Siekierski, 1992, s. 291–292] podkreśla społeczne uwarunkowania zjawiska, a mianowicie sytuację, w której oficjalne środki masowego przekazu przestały wystarczać społeczeństwu i zaistniała konieczność zapalenia luki informacyjnej i przeciwdziałania dezinformacji prowadzo-

¹ Debit – „prawo sprowadzania i rozpowszechniania, na terenie danego kraju, książki wydanej za granicą, czasopisma, filmu, zapisu magnetycznego albo innej publikacji w warunkach istnienia cenzury; materiały te w przypadku naruszenia przepisów o cenzurze mogą być pozabawione debitu (w przypadku czasopism może to dotyczyć konkretnego numeru, niektórych lub wszystkich)” [Kaczorowski, 2004, s. 448]. O historii i nowego znaczenia pojęcia ‘bezdebitu’ pisze szerzej Grażyna Wilk [Wilk, 2004].

² Problemom tego typu wydawnictw poświęcona była między innymi konferencja, a następnie tom zatytułowany *Česká a polská samizdatová literatura. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané v Opavě 13.–14. listopadu 2002 = Czeska i polska literatura drugiego obiegu*. Red. L. Martinek, M. Tichy. Opawa 2004.

nej przez władze. Przełomowy był rok 1976 – powstanie Komitetu Obrony Robotników i stworzenie Niezależnej Oficyny Wydawniczej NOWA. Zdaniem Beaty Dorosz początkiem drugiego obiegu było ukazanie się wstępnego numeru periodyku „Zapis” w 1977 r., pierwszego regularnie wychodzącego niezależnego wydawnictwa literackiego [Dorosz, 1992, s. 335–355]. Tymczasem Szczepan Rudka za początek wrocławskiej prasy bezdebitowej przyjmuje styczeń 1973 r., kiedy to ukazał się pierwszy numer „Organu Studia Kompozycji Emocjonalnej” [Rudka, 2001, s. 10]. Niestety tytułu tego nie ma w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

Kontrowersje dotyczą również daty końcowej – przyjmuje się, że był to bądź luty 1989 r. (rozpoczęcie obrad Okrągłego Stołu), bądź kwiecień 1990 r. – zniesienie cenzury przez sejm [Chuchro, 1998, s. 221–243]. Apogeum niezależnego ruchu wydawniczego nastąpiło w 1981 r., kiedy po nowelizacji ustawy o cenzurze zapisano możliwość odwołania się od decyzji cenzora do Naczelnego Sądu Administracyjnego, oraz wyłączono spod kontroli „biuletyny zawierające informacje, w tym i opinie w sprawach dotyczących statutowej działalności oraz druki, formularze i zawiadomienia organizacji politycznych, związków zawodowych i innych organizacji społecznych przeznaczone dla członków tych organizacji do wewnętrznego kolportażu i opatrzone taką klauzulą” [Marcinkiewicz i Ligarski, 2010, s. 11]. Dzięki temu mogły działać organy prasowe NSZZ Solidarność. Po wprowadzeniu stanu wojennego warunki zmieniły się, wydawcy z powrotem zeszli do podziemia i, pomimo grożących represji, docierali do społeczeństwa z informacjami pomijanymi lub fałszowanymi przez oficjalne środki masowego przekazu.

Polskie czasopisma niezależne już od lat 80. XX w. budziły zainteresowanie badaczy zarówno w kraju, jak i za granicą. Powstało wiele cennych opracowań bibliograficznych [Rudka, 1992; Murche-Kikut, 1992; Kamińska, 1988; Chojnacki i Jastrzębski, 1993; Konderak, 1998; Bibliografia, 2001]. Bibliografie te służyły pomocą bibliotekarzom przy opracowaniu katalogu czasopism drugiego obiegu, znajdujących się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że Biblioteka Uniwersytecka nie jest jedyną instytucją wrocławską posiadającą bogate zbiory czasopism drugiego obiegu. Pokażniejsze zbiory posiadają biblioteki Ossolineum i Biblioteka Miejska (to w oparciu o tamtejsze kolekcje powstała monografia Szczepana Rudki na temat wrocławskich czasopism bezdebitowych). Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu zgromadziła najwięcej tytułów wrocławskich – 199, co wydaje się zrozumiałe. Jednak jest to zaledwie około 20% wszystkich czasopism bezdebitowych, jakie ukazały się we Wrocławiu³. Na drugim miejscu znajdują się pisma

³ Jeśli chodzi o liczbę czasopism bezdebitowych, które ukazały się we Wrocławiu, dane podawane przez poszczególne źródła znacznie się różnią. Szczepan Rudka w swojej monografii podaje liczbę 1017 tytułów [Rudka, 1992, s. 393], natomiast Marta Marcinkiewicz i Sebastian Ligarski w publikacji *Papierem w system* – 746 tytułów [Marcinkiewicz i Figarski, 2010, s. 160].

warszawskie – 144 tytuły, a w dalszej kolejności pisma wydane w Krakowie, Gdańsku, Łodzi, Lublinie, Poznaniu, Katowicach, Szczecinie i Toruniu – w tych właśnie miastach ukazało się najwięcej czasopism bezdebitowych, co jest związane z działalnością opozycji politycznej, najprężniej rozwijająca się w dużych ośrodkach przemysłowych i akademickich.

Zgodnie z informacjami zamieszczonymi na stronie internetowej, *Katalog czasopism niezależnych (II obieg) w systemie MAK* Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego obejmuje periodyki, które poza zasięgiem cenzury redagowane i powielane były w latach 1973–1989, aż do likwidacji Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w 1990 roku. Katalog przedstawia aktualny stan kolekcji, sukcesywnie uzupełnianej o nowe pozycje podarowane lub uzyskane w drodze wymiany. Obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej znajduje się ponad 560 tytułów i wiele z nich udało się skompletować. Biblioteka posiada wszystkie lub prawie wszystkie numery poszczególnych tytułów, które ukazały się we Wrocławiu i na Dolnym Śląsku. W wypadku czasopism z innych regionów zgromadzono niekiedy tylko pojedyncze numery, ale są także prawie kompletne tytuły. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że nie zawsze możliwe jest ustalenie, ile numerów danego czasopisma ukazało się w ogóle. Bibliografie podają różne informacje, a dane często są niekompletne. Dlatego część opisów bibliograficznych w katalogu BU pozostaje otwarta i być może zostaną one uzupełnione w przyszłości. Dane katalogowe zostały skomputeryzowane, dzięki czemu można odnaleźć informacje o poszukiwanym czasopiśmie, a egzemplarze udostępnić zainteresowanym. Katalog czasopism niezależnych dostępny jest w trybie online w programie MAK. Ze względu na specyfikę czasopism bezdebitowych, przyjęto następujące zasady opisu: wszystkie czasopisma zestawione są w porządku alfabetycznym, opis podstawowy zawiera tytuł, podtytuł (wraz ze zmianami), motto, instytucję wydawniczą, miejsce wydania, instytucję drukującą, daty wydania, techniki druku i zapisu (wymieniane są wszystkie, jakimi posługiwano się przy powielaniu opisywanego czasopisma), częstotliwość, format, objętość. Rozbudowana jest strefa uwag: w tej części opisu umieszczane są informacje o nienumerowanych i niedatowanych wydaniach czasopism, zmianach tytułów, dodatkach i wydaniach drukowanych pod innymi tytułami. W przypadku czasopism, które ukazały się po 31 grudnia 1989 r., opis zawiera informacje o tym, czy dane czasopismo wychodzi nadal, czy też od kiedy zostało zawieszona. Elementy opisu nie podane w czasopiśmie bezpośrednio a przejęte z bibliografii ujęte są w nawiasy kwadratowe. Katalog daje możliwość wyszukiwania według trzech indeksów: miejsca wydania, tytułu, instytucji sprawczej [Katalog czasopism, 2011]. Stworzenie odrębnego katalogu czasopism bezdebitowych ułatwia badaczom dotarcie do poszukiwanych źródeł. Nie jest on jednak doskonały – nie obejmuje tytułów zgromadzonych w bibliotekach specjalistycznych

systemu biblioteczno-informacyjnego Uniwersytetu Wrocławskiego. Informacje na ten temat można znaleźć w katalogach tych bibliotek, a część w ogólnym katalogu OPAC (zbiory czasopism bezdebitowych Biblioteki Wydziału Nauk Społecznych i Biblioteki Instytutu Filologii Polskiej).

Produkcja i kolportaż czasopism bezdebitowych

Pierwszy etap pracy nad wydaniem czasopisma odbywał się na szczeblu redakcji. Pismo powstawało w kilkusobowym gronie zaufanych ludzi, działających najczęściej w ramach określonej struktury opozycyjnej. W latach 80. własne gazetki wydawały już nie tylko grupki niepokornej inteligencji, ale także przedstawiciele wszystkich niemal grup zawodowych. Redaktorzy zdobywali doświadczenie często w trakcie pracy nad danym tytułem, która odbywała się najczęściej w prywatnych mieszkaniach. Członkowie redakcji odpowiedzialni byli również za zdobywanie informacji i poszukiwanie ciekawych i wiarygodnych materiałów, o co w warunkach działalności podziemnej było bardzo trudno. W trosce o rzetelność publikowanych materiałów zalecano m.in. sprawdzanie ich i weryfikowanie przynajmniej przez dwóch informatörów. Ważnym źródłem wiedzy był również nasłuch rozgłośni zagranicznych: Radia Wolna Europa i Głosu Ameryki. Wraz z rozwojem prasy podziemnej powstawały niezależne agencje informacyjne, co zapewniało coraz większy profesjonalizm. Funkcjonowały trzy możliwe drogi realizacji niedozwolonego druku. Poza posiadaniem własnej zakonspirowanej drukarni, w grę wchodziło zamówienie druku na innym terenie, najczęściej za granicą i nielegalne sprowadzenie go do kraju lub w istniejących na terenie kraju legalnych drukarniach, z pominięciem wszakże obowiązujących formalności oraz bez wiedzy przełożonych – metodę tę zwano „drukami na dojściach”. Dominowała ona w ruchu wydawniczym NSZZ Solidarność, zwłaszcza po 1983 r. Według szacunków jednego z niezależnych wydawców około 80% publikacji wydrukowano w różnych, legalnie działających, drukarniach i punktach tzw. małej poligrafii ulokowanych w państwowych urzędach i instytucjach [Pokorzyńska, 2011, s. 160]. Podziemna poligrafia zmagala się z najrozmaitszymi problemami. Trudności z dostępem do tradycyjnych środków drukarskich powodowały rozwój własnej myśli technicznej. Kłopoty sprawiał transport, przechowywanie oraz kolportaż. Niezwykle trudne były kwestie organizacyjne, poszukiwanie współpracowników, zabezpieczenie przed dekonspiracją. Nakład z drukarni trafiał do hurtowni, a stamtąd odbierany był przez kolporterów, którzy rozprowadzali go w swoim otoczeniu. Działacze podziemia rozkładali również ulotki i cienkie gazetki na klatkach schodowych lub wrzucali je do skrzynek pocztowych. Wszystko to odbywało się pomimo działań agenturalnych sił milicyjnych, służby bezpieczeństwa, a nawet wywiadu, oraz perspektywy represji – drukarzom podziemia antykomunistycznego groziły kilkuletnie wyroki więzienia [Pokorzyńska, 2011, s. 162–174].

Przegląd ważniejszych tytułów niezależnej prasy znajdujących się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

W okresie poprzedzającym powstanie NSZZ Solidarność najważniejsze i najbardziej opiniotwórcze były periodyki wydawane przez największe struktury opozycyjne: Komitet Obrony Robotników (KOR) oraz Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO). Wydarzenia czerwca 1976 r. stały się bezpośrednią przyczyną powstania KOR-u. W organizacji tej od początku myślano o stworzeniu niezależnego od cenzury pisma, które informowałoby o bieżących wydarzeniach. Pod koniec września 1976 r. ukazał się pierwszy numer „Biuletynu Informacyjnego”, redagowanego przez Seweryna Blumsztajna, Jana Lityńskiego, Antoniego Liberę i Adama Wojciechowskiego. Pierwsze numery wyglądały bardzo skromnie, miały postać maszynopisu. Od 1977 r. pismo zaczęło drukować na powielaczu, co wpłynęło na wzrost nakładu i objętości. W kolejnym roku ukazał się pierwszy numer miesięcznika „Opinia” – pisma ROPCiO w Polsce. Po raz pierwszy obok składu redakcji (Leszek Moczulski, Kazimierz Janusz, Wojciech Ziemiński) podano również jej adres – prywatne mieszkanie jednego z redaktorów. Pismo produkowane było na powielaczu w nakładach od tysiąca do trzech tysięcy egzemplarzy. Każdy numer drukowano w kilku miejscach, by zapobiec konfiskacie całego nakładu. Na łamach „Opinii” przeważały teksty o charakterze informacyjnym, w tym serwisy z wydarzeń na świecie [Waligóra, 2011]. W połowie 1978 r., w wyniku konfliktu, wykluczony z redakcji Leszek Moczulski założył nowe pismo – „Droga”, ukazujące się początkowo jako organ ROPCiO, a od numeru dziesiątego Konfederacji Polski Niepodległej. W przeciwieństwie do „Opinii” w nowym piśmie większą wagę przykładano do publicystyki. Ukazywało się nieregularnie, a trzy numery w całości zostały skonfiskowane przez Służbę Bezpieczeństwa [Marcinkiewicz i Ligarski, 2010, s. 28].

Liczącym się czasopismem tego okresu był „Głos. Niezależny Miesięcznik Społeczno-Polityczny” wydawany przez środowisko KOR, który szybko stał się trybuną ideową prawego skrzydła KOR skupionego wokół Antoniego Macierewicza. Adresowany był do środowiska inteligenckiego. Od 1990 r. ukazuje się w edycji oficjalnej. Latem 1978 r. przedstawiciele korowskiej lewicy (m.in. Jacek Kuroń, Adam Michnik, Konrad Bieliński) założyli nowe pismo pt. „Krytyka. Kwartalnik Polityczny”. Wyróżniało się ono wysokim poziomem i adresowane było do wyrobionego intelektualnie czytelnika. Czasopismo wydawała Niezależnej Oficyna Wydawnicza NOWA, a od numeru 34/35 z 1990 r. ukazuje się oficjalnie [Marcinkiewicz i Ligarski, 2010, s. 30].

W okresie przed powstaniem NSZZ Solidarność ważną rolę odgrywała prasa środowisk młodzieżowych i studenckich. W zbiorach BUWr znajduje się najważniejszy spośród tytułów w tej grupie – gdański „Bratniak”, wydawany przez młodzieżowe środowisko tworzące w Gdańsku ROPCiO i SKS (Studencki Komitet Strajkowy), a następnie od 1979 r. Ruch Młodej Polski.

„Bratniak” pomyślany był jako pismo studenckie, dominowała w nim publicystyka, a w późniejszych numerach zamieszczano nawet zdjęcia, co było zjawiskiem rzadkim w prasie drugoobiegowej. Innym ważnym pismem redagowanym w środowisku młodzieżowym w okresie przed powstaniem Solidarności były lubelskie „Spotkania. Niezależne Pismo Młodych Katolików”, ukazujące się w Lublinie od 1977 r. (jeszcze przed biuletynami KOR-u) w formie maszynopisu powielonego. Wokół pisma skupiali się ludzie w różny sposób związani z Kościołem katolickim i ośrodkami inteligencji w Polsce. Pismo posiadało swoje oddziały w Warszawie, Krakowie i Paryżu. Inspiracją jego powstania były wykłady Władysława Bartoszewskiego na KUL-u, poświęcone Polskiemu Państwu Podziemnemu w okresie II wojny światowej, w tym zagadnieniu podziemnego ruchu wydawniczego. Na łamach czasopisma przeważała publicystyka społeczna, historia i filozofia, publikowano dokumenty Episkopatu Polski, a także związane z pontyfikatem Jana Pawła II. Poruszano też tematy związane z wielokulturowością oraz rolą Kościoła katolickiego w Polsce i innych krajach socjalistycznych. Pismo było kolportowane w największych ośrodkach akademickich i ukazywało się także po wprowadzeniu stanu wojennego [Wejman, 2011].

We wrocławskim środowisku studenckim w 1978 r. powstał „Podaj Dalej. Biuletyn Informacyjny Studenckiego Komitetu Solidarności we Wrocławiu”. Przeważały w nim informacje o represjach, działaniach SKS i innych organizacji opozycyjnych. Od numeru dziewiątego pismo zaczęło drukować razem z nowo powstałym „Akademickim Pismem Informacyjnym”, które, wbrew tytułowi, zajmowało się przede wszystkim publicystyką [Rudka, 2001, s. 177]. W środowisku studenckim i młodzieżowym ukazywały się również: „Indeks” (Kraków, Warszawa, Łódź, Wrocław), „Sygnał” oraz dziesiątki innych. Niestety w zasobach zgromadzonych w BUWr istnieją duże luki (117 numerów na około 400 wydanych). Spośród 39 tytułów pism bezdebitowych wydawanych przez uczelnie wrocławskie zgromadzono ok. 85%, natomiast 31 tytułów i publikacji innych ośrodków akademickich z lat 1973–1989 jest kompletnych w ok. 20%.

Także w środowiskach uczniowskich chęć włączenia się w działalność ruchów opozycji demokratycznej zaowocowała powstaniem niezależnych pisemek w wielu miastach Polski. Największą inicjatywę przejawiała w tym zakresie Federacja Młodzieży Walczącej, która we wszystkich większych ośrodkach wydawała swoje tytuły, ogółem było ich aż 133. W zbiorach BUWr jest dziesięć tytułów: z Gdańska („Monit”), Gdyni („Antymatyka”), Krakowa („BMW”), Wrocławia („Szkoła Podziemna”, „Wieszcz”, „Barykada”, „Impuls”), Łodzi („Stara Wiara”), Warszawy („Nasze Wiadomości”, „Nie Chcemy Komuny”). Właśnie dzięki tym publikacjom wielu uczniów szkół średnich po raz pierwszy zetknęło się z działalnością opozycyjną, a czasopisma te stały się pierwszym miejscem prezentacji opozycyjnych poglądów. W BUWr zgromadzono około 40% wydanych numerów tych tytułów.

Przed sierpniem 1980 roku działalność wydawnicza skierowana była także do środowiska robotniczego i chłopskiego. Największy zasięg miał wydawany przez KSS KOR „Robotnik”, który ukazywał się od września 1977 r. do grudnia 1981 r. z inicjatywy Jana Lityńskiego, Wojciecha Onyszkiewicza i Henryka Wujca. Z pismem współpracowało wielu niejawnych redaktorów, którzy pisali o sprawach codziennych, o prawach obywatelskich i robotniczych. Początkowo drukowany na powielaczu spirytusowym „Robotnik” liczył zaledwie cztery strony w formacie A4, z czasem osiągnął nakład kilkunastu tysięcy egzemplarzy. W 1978 r. zmieniono technikę na sitodruki zastosowane udoskonalenia techniczne (m.in. przygotowanie farby drukarskiej o nowym składzie na bazie pasty bhp Komfort) i organizacyjne (dwuosobowa obsługa ramki). Zmniejszenie czcionki umożliwiło zwiększenie nakładu i ułatwiło kolportaż. Od numeru 73. dodano informację: „Pismo Współpracujące z NSZZ Solidarność Region Mazowsze”, a następnie „Regionów Mazowsze, Małopolska, Świętokrzyski, Jelenia Góra, Toruń”. „Robotnik” docierał do kilkudziesięciu miast i szybko znalazł naśladowców [Zaremba, 2011]. W BUWr znajdują się jedynie pojedyncze numery tego tytułu.

Prasa bezdebitowa wydawana przez organizatorów niezależnego ruchu chłopskiego jest w zbiorach BUWr reprezentowana bardzo skromnie, zarówno jeśli chodzi o liczbę tytułów, jak i ich zasób (ok. 50% numerów). Spośród mniej więcej stu trzydziestu tytułów jakie ukazywały się w latach 1977–1989 [Marcinkiewicz i Ligarski, 2010, s. 111] można w BUWr znaleźć zaledwie kilka, w większości z regionu Dolnego Śląska. Od kwietnia 1979 r. ukazywała się „Placówka” Niezależnego Ruchu Chłopskiego, a od listopada 1983 r. Oddział Dolnośląski Ogólnopolskiego Komitetu Oporu Rolników i Robotników zaczął wydawać publicystyczne czasopismo „Gospodarz”. Składało się ono z czterech stron drukowanych techniką offsetową i ukazywało się do roku 1984. Twórcy „Gospodarza” w większym stopniu skupiali się na tematach politycznych, „Placówki” na codziennych problemach [Marcinkiewicz i Ligarski, 2010, s. 111]. W 1981 r. NZSS Rolników Indywidualnych Solidarność rozpoczęło wydawanie pisma publicystycznego „Nasza Ziemia”. Przed 13 grudnia 1981 r. ukazały się cztery numery. Wydawanie pisma wznowiono w 1988 r. W artykule „Do czytelników” określono zadania pisma jako służenie „sprawie odrodzenia społecznego wsi, rozwoju i pogłębiania demokracji oraz wszelkich form samorządności, zwalczaniu plag społecznych, kształtowaniu zgodnego współżycia wszystkich mieszkańców wsi, obronie żywotnych interesów rolnictwa i rolników” [Marcinkiewicz i Ligarski, 2010, s. 107]. Słabością chłopskiego ruchu wydawniczego było to, że działalność edytorska koncentrowała się w miastach, co utrudniało rozprowadzanie materiałów wśród czytelników zainteresowanych poruszaną tematyką. Dotarcie do adresatów ograniczały ponadto niewielkie nakłady. Pomimo to pisma te dowodzą aktywności demokratycznej opozycji także w środowiskach wiejskich.

Bardzo ważną rolę odegrały niezależne czasopisma literackie, takie jak „Zapis”, „Kultura Niezależna”, „Puls. Nieregularny Kwartalnik Literacki”, „Tematy”. Ich wspólną cechą był bunt wobec sytuacji, w jakiej znaleźli się zarówno twórcy kultury, jak i jej odbiorcy. W BUWr zgromadzono ok. 90% wydanych numerów. „Zapis. Poezja, proza, eseje, felietony” – to pierwsze niezależne czasopismo literackie wydawane przez Niezależną Oficynę Wydawniczą stworzoną przez członków KOR-u: Mirosława Chojeckiego oraz współpracującego z nim Grzegorza Bogutę. Ukazywał się od stycznia 1977 r. do lipca 1981 r. w nakładach od kilkuset do kilku tysięcy egzemplarzy. Drukowany był techniką offsetową [Szaruga, 1992, s. 297–298].

Jednym z nielicznych periodyków, który ukazywał się regularnie co miesiąc (z dwumiesięczną przerwą wakacyjną) od września 1984 do czerwca 1991 r. była „Kultura Niezależna. Miesięcznik Komitetu Kultury Niezależnej”. Ukazywał się w Warszawie, początkowo w Wydawnictwie Przedświt, później w Oficynie Wydawniczej Pokolenie (od numeru 21 z 1986 r.), a następnie w Wydawnictwie Most (od numeru 32 z 1987 r.), a od numeru 63 z 1990 r. w Wydawnictwie PoMost. Od kwietnia 1990 r., po zniesieniu cenzury, miesięcznik zaczął funkcjonować w oficjalnym obiegu wydawniczym. Profil czasopisma określała zwięzła nota redakcyjna, która jako podstawowe postulaty pisma stawia omawianie aktualnych wydarzeń kulturalnych zachodzących w kraju oraz przedstawianie bogactwa i różnorodności ocen omawianych zjawisk [Patkaniowska, 1992, s. 297–298].

Trzeci ze wspomnianych tytułów, „Puls”, pojawił się jesienią 1977 r. w Łodzi. Inicjatorami powstania pisma była grupa przyjaciół: Jacek Berezin, Ewa Sułkowska-Berezin, Tomasz Filipczak, Witold Sułkowski i Tadeusz Walendowski. Ku zaskoczeniu wielu sceptyków „Puls” nie okazał się ani efemerydą, ani prowincjonalnym przedsięwzięciem. Na jego łamach drukowali swe teksty m. in. Stanisław Barańczak, Adam Michnik, Leszek Szaruga i Janusz Anderman. Najbardziej znane egzemplarze „Pulsu” drukowane były dzięki nawiązaniu kontaktów ze środowiskiem warszawskim w NOWEJ – był to tzw. nakład masowy (1000–2000 egzemplarzy). W Łodzi natomiast, gdzie przygotowywano pierwszy nakład, powstała tzw. edycja bibliofilska „Pulsu”, co było ewenementem w podziemnym ruchu wydawniczym. W ten sposób ukazało się sześć numerów rozprowadzanych tylko wśród stałych odbiorców. Cechą charakterystyczną tych numerów były ilustracje: zdjęcia autorstwa Bartosza Pietrzaka oraz reprodukcje grafik tematycznie związane z danym numerem. Ilustracje pojawiały się również w tzw. nakładzie masowym. Ciekawym zjawiskiem były również zagraniczne edycje „Pulsu”. Jeden numer ukazał się w Sztokholmie, a kolejne w Londynie, gdzie wydawcą był Jan Chodakowski. Po 1981 r. było to stałe i jedyne miejsce wydawania pisma [Gawroński, 1991, s. 30–49]. Obie edycje wraz z wersją miniaturową znajdują się w zbiorach BUWr oraz Bibliotek Instytutów Historycznego i Filologii Polskiej UW.

Aspiracje do bycia „forum konfrontacji poglądów wszystkich, którym bliska jest idea swobody życia politycznego, kulturalnego, naukowego, realizacja praw obywatelskich i wyjście naszego kraju z kryzysu gospodarczego” [Budrewicz, 1979, s. 1] miał wydawany we Wrocławiu przez Studencką Oficynę Wydawniczą, periodyk „Tematy. Pismo Społeczno-Kulturalne”. Spotkał się on jednak z krytyką, szczególnie źle oceniano tłumaczenia (m.in. tekstów Marcusego), a pozytywnie oceniono tylko publicystykę, nie dorównywał poziomem innym czasopismom o podobnym charakterze [Rudka, 2001, s. 180].

Niektóre powstałe w latach 1980–1981 tytuły zniknęły z chwilą wprowadzenia stanu wojennego. Obrona przez władze strategia, zakładająca ograniczenie życia twórczego prowadzonego legalnie, przyniosła efekt odwrotny od zamierzonego. Ze względu na brak możliwości publikowania, do podziemnych redakcji i wydawnictw zaczęli zgłaszać się autorzy, którzy wcześniej ich unikali. Pierwsze inicjatywy o charakterze literackim i kulturalnym powstały wiosną 1982 r. W zbiorach BUWr można znaleźć m.in. takie tytuły jak: „Wolna Kultura. Niezależne Pismo Społeczno-Kulturalne” wydawane we Wrocławiu (maszynopis powielony), „Wezwanie. Niezależne Pismo Literackie” i „Ziarno. Przegląd Myśli Niepodporządkowanej”, wydawane w Warszawie przez Wydawnictwo Przedświt (technika offsetowa), „Nowy Zapis” Wydawnictwo Społeczne KOS (technika offsetowa). Tak wspominał te publikacje współpracujący z drugim obiegiem Cezary Listowski: „Jawiło mi się jako coś niepojętego, że w sytuacji gdy wszystko się sypie, gdy – tak mi się wówczas wydawało, tak blisko jest zdławienia woli oporu społecznego co najmniej na kilka lat, komuś nadal się chce ryzykować wolność dla czegoś tak niekoniecznego jak literatura” [Marcinkiewicz i Ligarski, 2010, s. 51]. Zbiory BUWr obejmują ok. 40% numerów tych tytułów.

W połowie lat 80. nastąpiła ewolucja prowadzonej przez państwo polityki kulturalnej i wydawniczej, polegająca na szerszym otwarciu na treści dotychczas niedopuszczane do publikacji przez cenzurę. Spowodowało to odpływ utworów do obiegu urzędowego i podważyło fundamenty istnienia obiegu niezależnego. Pojawiło się pytanie, czy warto narażać siebie i innych dla treści mogących ukazać się oficjalnie. Niemniej nadal „w podziemiu” ukazywały się periodyki prezentujące wysoki poziom. Jednym z nich był „Czas Kultury. Kultura, literatura, filozofia”, czasopismo społeczno-kulturalne wydawane w Poznaniu od 1985 r., które za cel stawiało sobie krytyczną analizę i wartościującą prezentację nowych zjawisk w kulturze. Od 1990 r. ukazuje się jako miesięcznik literacki w edycji oficjalnej. Inne tytuły z tego okresu, to: „Miesięcznik Małopolski” i „Arka” w Krakowie, wrocławska „Obecność. Niezależne Pismo Literackie”, warszawsko-lódzki „Kurs. Niezależny Miesięcznik Literacki”, „Podpunkt. Gdańskie Zeszyty Literackie”, „Almanach Humanistyczny” w Warszawie. W BUWr zgromadzono ok. 50% wydanych numerów tych tytułów.

Najbardziej typowymi czasopismami bezdebitowymi w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, są niezależne pisma zakładowe, śródowniskowe i regionalne związane z NSZZ Solidarność, wydawane w latach 1980–1989. Zaczęły one powstawać w sierpniu 1980 r., początkowo jako organy komitetów strajkowych. Najsłynniejszym z nich był dziennik „Strajkowy Biuletyn Informacyjny Solidarność” (komplet numerów w zasobach BUWr – brak tylko jednego), wydawany w Stoczni Gdańskiej w nakładzie 40 tys. egzemplarzy, rozprowadzanym po całym kraju. Tematyka pisma wykraczała poza problematykę zakładu, a jego wydawcą był Międzyzakładowy Komitet Strajkowy. Po powstaniu NSZZ Solidarność przystępujące do związku organizacje zakładowe bardzo szybko rozpoczęły wydawanie własnych pisemek. Swoje gazetki miały także uczelnie i struktury Niezależnego Zrzeszenia Studentów. Drukowano je głównie na powielaczach, maszynach offsetowych i kserografach. Pisma tego typu stanowią ponad połowę wszystkich zbiorów czasopism bezdebitowych zgromadzonych w BUWr. Są wśród nich tytuły z całego kraju, ale większość stanowią publikacje wrocławskie i dolnośląskie. Wprowadzenie stanu wojennego nie przerwało wydawania prasy zakładowej, chociaż druk musiał odbywać się w warunkach konspiracyjnych. Zamieszanie w pierwszych dniach stanu wojennego umożliwiło zabezpieczenie przez tworzące się struktury podziemne sporej ilości sprzętu drukarskiego, farby i papieru. Początkowo większość pism produkowano na powielaczach, po 1983 r. zaczęła się rozpowszechniać technika sitodruku, a po 1985 r. coraz więcej pism niezależnych korzystało z offsetów nielegalnie dostarczanych do Polski z Zachodu. Pisma zakładowe odegrały bardzo ważną rolę, ponieważ przyczyniły się w dużej mierze do powstawania i rozwoju struktur związkowych, także ze względu na konieczność zaangażowania w kolportaż dużej liczby osób. Publikacje te stanowiły ważne źródło informacji alternatywne do oficjalnych środków masowego przekazu [Marcinkiewicz i Ligarski, 2010, s. 81].

W latach 1982–1990 dominowała prasa niezależna ugrupowań niepodległościowych, takich jak Solidarność Walcząca, Konfederacja Polski Niepodległej, Liberalno-Demokratyczna Partia Niepodległość czy inne mniejsze ugrupowania. Najważniejsze tytuły – na przykład „Biuletyn Dolnośląski” – zaczęły ukazywać się jeszcze w latach wcześniejszych. Członkowie wrocławskiego Klubu Samoobrony Społecznej 3 maja 1979 na swoim założycielskim zebraniu w mieszkaniu prof. Mirosławy Chamcówny zadecydowali o wydawaniu własnego czasopisma informacyjnego, którego pierwszy numer ukazał się w czerwcu tego roku w nakładzie ok. 500 egzemplarzy. „Biuletyn Dolnośląski” miał format A4, składał się z dziesięciu stron wydrukowanych jednostronnie (następne numery drukowano na obu stronach kartki). Do marca 1980 r. pismo nosiło podtytuł „Pismo Klubu Samoobrony Społecznej we Wrocławiu”, później, po oddzieleniu się od KSS, „Miesięcznik Niezależny” (do sierpnia 1985 r.). Organizatorem druku był początkowo Piotr

Starzyński. Od grudnia 1979 r. z pismem związał się Kornel Morawiecki, który w następnych latach wywarł znaczący wpływ na kształt „Biuletynu Dolnośląskiego”. Stał się on faktycznym redaktorem naczelnym, a także głównym kolporterem i organizatorem, który na długi czas ustabilizował sytuację pisma. Było to najpoważniejsze opozycyjne czasopismo na Dolnym Śląsku przed Sierpniem 1980 r., a zarazem najregularniej ukazujące się spośród innych podziemnych wydawnictw w Polsce („Biuletyn Dolnośląski”, 2011). W BUWr znajduje się ok. 90% spośród wszystkich wydanych numerów tego tytułu.

Obok „Biuletynu Dolnośląskiego” ukazywały się w tym czasie inne ważne tytuły. We Wrocławiu: „Solidarność Walcząca”, „BIS” i „Replika”, w Katowicach: „WiS. Wolni i Solidarni”, „PIK Podziemny Informator Katowicki”, w Poznaniu: „Solidarność Walcząca Oddziału Poznańskiego”, „Czas”, „Czas Kultury”, w Gdańsku: „Solidarność Walcząca Oddziału Trójmiasto”, w Rzeszowie „Galicja”, w Lublinie „Solidarność Walcząca Oddziału Lubelskiego”, w Szczecinie „Gryf” oraz inne tytuły wydawane przez organizacje współpracujące z Solidarnością Walczącą (z czasem przez nią przejęte). Oprócz niezależnych czasopism SW ważną rolę w życiu politycznym i społecznym odegrały pisma innych partii i ugrupowań niepodległościowych. W zbiorach BUWr znalazły się takie tytuły, jak wydawane przez Konfederację Polski Niepodległej wspomniana już „Droga”, „Gazeta Polska”, „Wolny Czyn”, „Orzeł Biały”, „Contra”, „Pobudka”. W wyniku rozłamu KPN w 1985 r. powstała Polska Partia Niepodległość, której organy prasowe wydawane były przez Oficynę Wydawniczą im. Jerzego Łojka. Spośród nich w zbiorach BUWr znajdują się „Czyn” oraz „Polonia Restituta”. W 1984 r. powstała Liberalno-Demokratyczna Partia Niepodległość, która wydawała „Niepodległość” i „ABC – Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne”, założone przez Bronisława Komorowskiego. Oprócz wyżej wymienionych tytułów, do 1990 r. istniało wiele innych czasopism bezdebitowych związanych z mniejszymi ugrupowaniami opozycyjnymi tego okresu [Marcinkiewicz i Ligarski, 2010, s.104]. Trudności z ustaleniem całkowitej liczby numerów, które się ukazały, nie pozwalają na dokładne określenie kompletności zgromadzonych w BUWr zasobów (w przybliżeniu 60%).

Czasopisma niezależne odegrały ogromną rolę w najnowszej historii Polski i stanowią nieocenione źródło do badań dla politologów, historyków, socjologów, kulturoznawców, językoznawców, księgoznawców i prasoznawców. Książki wydawane w drugim obiegu w większości doczekały się nowych wydań i czytelnicy wolą raczej sięgać po publikacje nowsze i atrakcyjne edytorsko, aniżeli po siermiężne i mało czytelne wydania podziemne. Księgozbiór, do którego nikt nie sięga - poza nieliczną grupą badaczy - staje się dla biblioteki swego rodzaju balastem. Inaczej sprawa wygląda z czasopismami bezdebitowymi. Nie mogły i nie będą mogły one zostać niczym zastąpione, każdy tytuł, każdy numer jest unikatem. Dlatego tak ważne jest

szczególne opracowanie zbiorów. Wiele tytułów prasy podziemnej doczekało się własnych monografii, część została zdigitalizowana, co gwarantuje ochronę prezentowanych treści i umożliwia ich udostępnianie wszystkim zainteresowanym.

Bibliografia

- Bibliografia niezależnych wydawnictw ciągłych z lat 1976-1990*. Warszawa, 2001.
- Budrewicz L. (i in.) (1979), *Wstęp*. „Tematy”, nr 1, s. 1.
- Chojnacki W., Jastrzębski M. (1993), *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce. T. 2, 1 I 1986 - 31 XII 1987*. Warszawa.
- Chuchro E. (1998), *Czasopisma drugiego obiegu lat 1981-1989 – pytanie o tożsamość kultury*. „Prace Polonistyczne”, seria 53, s. 221-243.
- Dorosz B. (1992), *Literatura i krytyka w drugim obiegu (1977-1989). Rekonesans bibliograficzny w zakresie druków zwartych*. W: Piśmiennictwo, systemy kontroli, obiegi alternatywne. T. 1. Pod red. J. Kosteckiego i A. Brodzkiej. Warszawa, s. 335-355.
- Galek J. (i in.) (1981), *Do czytelników*. „Nasza Ziemia”, nr 1, s. 1.
- Gawroński A. (1991), *O łódzkim „Pulsie” uwag kilka*. W: Drugi obieg. Zbiór referatów wygłoszonych na seminarium poświęconym niezależnemu ruchowi wydawniczemu w Łodzi. Łódź, s. 30-49.
- Kaczorowski B. (red.) (2004), *Nowa encyklopedia powszechna PWN*. Wyd. 2 poszerz. i zm. Warszawa.
- Kamińska J. (1988), *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce. [T.1], 13 XII 1981 - VI 1986*. Paris.
- Katalog czasopism niezależnych (II obieg)* [online]. 2008 [dostęp: 2011-10-31]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.bu.uni.wroc.pl/katalogi/czasopisma-drugiego-obiegu-informacje>.
- Konderak A. (1998), *Bibliografia prasy opozycyjnej w PRL do wprowadzenia stanu wojennego*. Lublin.
- Kostecki J., Brodzka A. (red.) (1992), *Piśmiennictwo, systemy kontroli, obiegi alternatywne*. Warszawa.
- Kuźmina D. (red.) (2011), *Bibliologia polityczna*. Warszawa.
- Marcinkiewicz M., Ligarski S. (red.) (2010), *Papierem w system. Prasa drugoobiegowa w PRL*. Szczecin.
- Murche-Kikut A. (1992), *Unabhängige Periodika aus Polen 1976-1990. Bestandkatalog. Zusammenge stellt und bearb. 2 Aufl.* Bremen.
- Patkaniowska D. (1992), *Programy i spory literackie na łamach podziemnych czasopism literackich i społeczno-kulturalnych w latach 1982-1989*. W: Piśmiennictwo, systemy kontroli, obiegi alternatywne. T. 1. Pod red. J. Kosteckiego i A. Brodzkiej. Warszawa, s. 363-364.
- Pokorzyńska E. (2011), *Technika drukarni podziemnych. Od Powstania Styczniowego po czasy „Solidarności”*. W: Bibliologia polityczna. Pod red. D. Kuźmy. Warszawa, s. 159-175.

- Rudka Sz. (1992), *Wrocławskie pisma bezdebitowe 1973-1989. Bibliografia*. Wrocław.
- Rudka Sz. (2001), *Poza cenzurą. Wrocławska prasa bezdebitowa 1973-1989*. Warszawa-Wrocław.
- Siekierski St. (1992), *Drugi obieg. Uwagi o przyczynach powstania i społecznych funkcjach*. W: *Piśmiennictwo - systemy kontroli, obiegi alternatywne*. T. 1. Red. J. Kostecki i A. Brodzka. Warszawa, s. 291-292.
- Szaruga L. (1992), „Zapis”. *Wstęp do opisu*. W: *Piśmiennictwo - systemy kontroli, obiegi alternatywne*. Red. J. Kostecki i A. Brodzka. Warszawa, s. 297-298.
- Waligóra G., „Opinia” [online] [dostęp: 2013-07-30]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=%E2%80%9EOpinia%E2%80%9D>.
- Wejman W., „Spotkania – Niezależne Pismo Młodych Katolików” w Lublinie [online] [dostęp: 2013-07-30]. Dostępny w World Wide Web: http://teatrnn.pl/leksykon/node/290/spotkania_niezale%C5%BC-ne_pismo_m%C5%82odych_katolik%C3%B3w_w_lublinie.
- Wilk G. (2004), *Opozycja: Bezdebit –?*. W: *Česká a polská samizdatová literatura. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané v Opavě 13.–14. listopadu 2002 = Czeska i polska literatura drugiego obiegu*. Red. L. Martinek, M. Tichý. Opawa.
- Zaremba M., „Robotnik” [online] [dostęp: 2013-07-30]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=%E2%80%9ERobotnik%E2%80%9D>.

Maria Bosacka

***The “second circulation” journals in the collections
of the University Library in Wrocław***

Summary

The article describes the problem of the samizdat press on the example of selected reviews from the Wrocław University Library collections, indexed in a separate computer catalogue. In order to present and illustrate the phenomenon, the author selected the titles according to the role of each review, the range of impact and specific features. The paper discusses the beginnings of the independent editorial movement – the reviews related with the most relevant opposition organizations like Worker’s Defense Committee, Movement for Defense of Human and Civic Rights, Confederation of Independent Poland, and the student, youth, workers and peasants’ circles. It also mentions the independent literary and cultural magazines and the independence movement’s press. Most of the “second circulation” journals in the collection are related to the activity of Independent Self-Governing Trade Union “Solidarity”. The article’s goal is to show the important role of the independent reviews in Poland’s most recent history and to present them as a valuable source of investigation for historians, political science and cultural science researchers, sociologists and bibliographers.